

ПРОБЛЕМИ НЕПОВНИХ СІМЕЙ У КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

*С.В. Ничипоренко,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

В Україні сім'я переживає глибокі зміни: знижується кількість шлюбів, народжуваність, а отже, й дітність сім'ї. Нині переважаючим сімейним осередком є подружня пара з однією дитиною, рідше із двома й більше дітьми. Зростає число розлучень, незареєстрованих шлюбів і частка позашлюбних народжень, що, в свою чергу, зумовлюють поширення так званої неповної сім'ї, тобто родини, в якій внаслідок різних причин виховує дитину (дітей) один з батьків.

Модель неповної сім'ї більш відповідає постіндустріальному суспільству з його соціальною мобільністю, високим рівнем розвитку наукових і промислових технологій, інформатизації, адже збільшення значення професіоналізму для суспільства і особи нерідко важко поєднується з виконанням нею сімейних обов'язків.

Зростання кількості неповних родин безпосередньо пов'язане зі сферою шлюбно-сімейних відносин, зокрема, зі зміною моральних норм в області взаємовідносин статей, поширенням дошлюбних зв'язків, зміною традиційних сімейних ролей чоловіка та дружини, невідповідністю молоді до шлюбу, зростанням вимог стосовно шлюбного партнера тощо. Неповні сім'ї стикаються з низкою проблем – соціально-економічними, матеріальними, педагогічними, медичними, психологічними тощо, розв'язання яких є досить актуальним завданням.

Дослідженню стану сімей в Україні приділяється значна увага, але, на жаль, не достатньо широко розкрито демографічний аспект неповних сімей. Цими проблемами займаються вітчизняні вчені, зокрема, Л. Чуйко, Л. Слюсар, Н. Комарова та інші. Більш широко висвітлюють проблеми неповних сімей російські вчені, серед яких слід назвати М. Тольца, О. Антонову, Є. Андрєєву, білоруські вчені Л. Тихонова та О. Філіпова, серед литовських дослідників слід виокремити В. Станкунене.

Основними факторами формування неповних родин є розлучення або роздільне (за різними обставинами) проживання подружжя, овдовіння через передчасну смерть одного з батьків, позашлюбні народження.

За даними 2004 року, в Україні серед загальної кількості розлучень 41,6% припадає на шлюби без дітей, шлюби з однією дитиною становлять 45,7%, решта – мають більше двох

дітей. Останнім часом означилася тенденція щодо збільшення кількості розлучень у шлюбах, де є спільні діти (з 51,6% у 1994 р. до 58,4% у 2004 р.), що свідчить про те, що діти перестали бути стримуючим фактором у збереженні шлюбу (рис. 1). Значення абсолютних показників у даній категорії також збільшується. Так, абсолютна кількість розлучень у сім'ях з дітьми зростає з 1994 по 2004 рр. майже на 40%. Це особливо помітно в сім'ях з однією дитиною. (табл. 1).

Розлучення часто є єдиним виходом із проблемних ситуацій, що склалися в шлюбі, але долаючи одні труднощі, розлучення часто породжує безліч інших. До позитивних наслідків можна віднести істотне зростання відчуття себе як особистості, незалежності, полегшення після конфліктів, кар'єрне зростання, яким найчастіше компенсують невдачі у шлюбі.

Повторні шлюби відіграють компенсуючу роль щодо шлюбів, які розпалися внаслідок розлучення та овдовіння. Безумовно, повторних шлюбів значно менше, ніж розлучень, тому неминуче збільшується кількість самотніх чоловіків і жінок. Невпорядкованість особистого життя нерідко призводить до асоціальної поведінки. Завдається значна шкода здоров'ю, народжуваності й вихованню дітей.

Проблема розлучень особливо актуальна для молодих сімей, в яких є маленькі діти. Оскільки в переважній більшості випадків годувальником у родині залишається мати, часто такі родини називають материнськими. Внаслідок розлучення одинока матір потрапляє в ситуацію, в якій вона стикається з різноманітними матеріальними та психологічними проблемами. Водночас розлучення не проходить безслідно для психіки дитини (згідно зі статистикою, великий відсоток підлітків-злочинців – це вихідці саме із неповних сімей).

Таблиця 1

Кількість розлучень за кількістю спільних дітей

	ВСЬОГО						
	1994	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Всього розлучень	207577	175781	197274	181334	183538	177183	173163
<i>В тому числі в сім'ях, де:</i>							
не було спільних дітей	100539	69330	81941	75848	73028	70236	71979
з однією спільною дитиною	75781	81296	88563	81851	85448	83288	79139
з двома	31257*	22465	23994	21099	22112	20486	19102
з трьома і більше		2690	2776	2536	2950	3173	2943

Джерело: За даними Держкомстату України

* з двома і більше дітей

** за 1995–1998 рр. немає даних

Установити точну кількість материнських сімей непросто. Офіційно статистикою не фіксуються фактичні (без юридичної реєстрації шлюбу) родини й, навпаки, оформлені юридично, але які реально розпалися, сім'ї з дітьми. У випадку позашлюбних народжень установлене батьківство може бути зафіксоване в момент реєстрації дитини, а насправді батько може не брати ніякої участі в її утриманні та вихованні. З іншого боку, деякі самотні матері згодом виходять заміж, але в актах запису громадянського стану статус їхніх дітей не змінюється (за винятком фактів усиновлення/удочеріння), і вони продовжують вважатися позашлюбними дітьми.

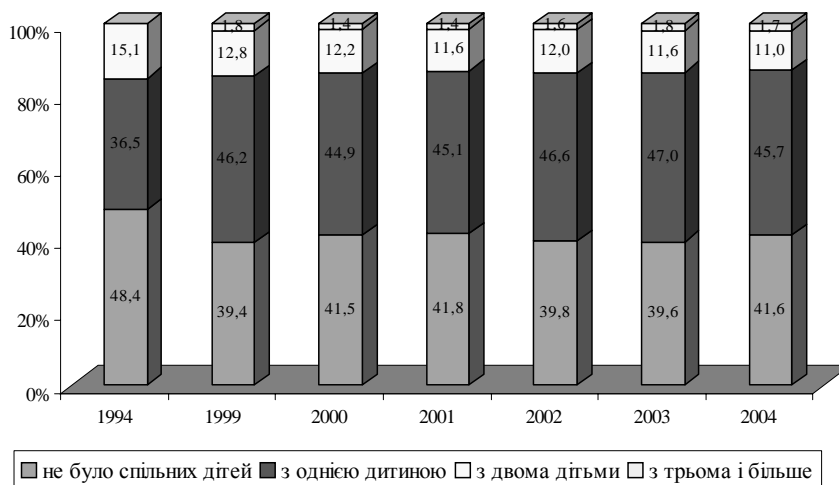

Рис. 1. Питома вага розлучень за кількістю спільних дітей

За даними перепису 2001 року частка сімей, в яких матері самостійно виховують дітей становить 20,7% від загальної кількості сімейних осередків, до них належать і матері-одиначки, і розлучені жінки. Зокрема, 75,8% таких сімей проживають у міських поселеннях, решта – в сільській місцевості. Частка неповних сімей, в яких є діти у віці до 18 років, становить 59,2% від загальної кількості сімей, що проживають без батька, серед них кількість сімей з однією дитиною становила 78%, з двома – 18,9%, решта – виховує троє і більше неповнолітніх дітей. Частка неповних сімей, де батьки самостійно виховують дітей, становила 2,2% від загальної кількості сімей, при цьому кількість сімей, де є діти у віці до 18 років, дорівнювала 44,9%, зокрема частка сімей, в яких батько виховує одну неповнолітню дитину, складає 81,1%, сім'ї, що складаються з батька та двох неповнолітніх дітей – 16,5%, у всіх інших – три дитини і більше (табл. 2).

Разом з тим, за офіційними даними, збільшується частка дітей, народжених жінками, які не перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі. Згідно з даними Держкомстату України, питома вага їх зростає за період 1994–2004 рр. на 8,6 відсоткових пункта (з 12,8% у 1994 р. до 21,4% у 2004 р.).

Можна виділити 2 основні категорії жінок, які вирішили народити дитину без чоловіка: матері, що народили дитину без чоловіка свідомо, та матері, що народили дитину без чоловіка вимушено.

Якщо раніше народження позашлюбних дітей в основному відбувалося через непередбачені обставини, то нині дедалі більша кількість жінок народжують дітей, не перебуваючи в шлюбі, свідомо, щоб реалізувати свої потреби в материнстві.

Таблиця 2

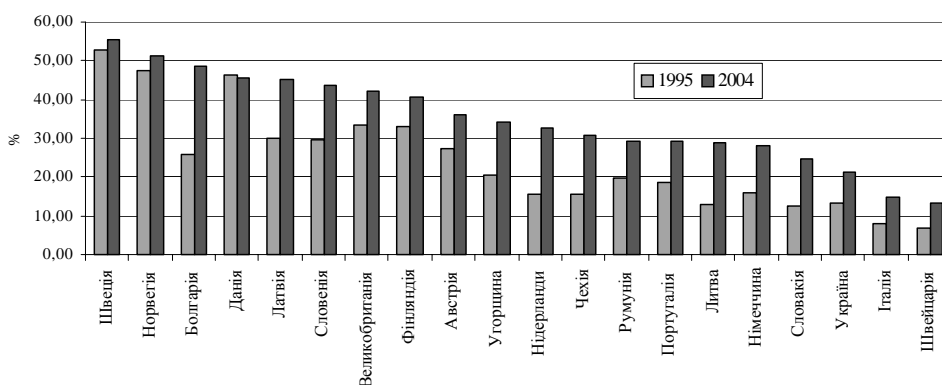
Розподіл неповних сімей за кількістю дітей у віці до 18 років*

	матері з дітьми			батьки з дітьми		
	всього	міські поселення	сільська місцевість	всього	міські поселення	сільська місцевість
Всього	2934166	2224891	709275	312198	233528	78670
із них сімейні осередки, де є діти у віці до 18 років, у тому числі:						
1 дитина	1735964	1347608	388356	140152	103834	36318
2 дитини	1354680	1091987	262693	113609	87011	26598
3 дитини	328824	229655	99169	23140	15232	7908
4 дитини	40784	21099	19685	2683	1278	1405
5 і більше дітей	8230	3585	4645	488	223	265
	3446	1282	2164	232	90	142

*За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Незважаючи на помітне зростання частки позашлюбних дітей, Україна за цим показником посідає одне з останніх місць в Європі, випереджаючи лише Італію та Швейцарію (рис.2). Водночас зростання кількості дітей, народжених в незареєстрованому шлюбі, зростає в усіх країнах Європи, особливо в постсоціалістичних. Так, за останні 10 років частка позашлюбних дітей майже у 2 рази зросла у Литві та Болгарії.

Найбільший відсоток позашлюбних народжень відзначається у скандинавських країнах, зокрема у Швеції, Норвегії (понад 50%) та у Данії, в якій за 10 років кількість дітей, народжених в офіційно незареєстрованих шлюбах, залишається майже на одному рівні і коливається в межах 45 – 47%.

Рис. 2. Частка народжених поза шлюбом дітей у деяких країнах Європи

Водночас в Україні фактично матерів-одиначок набагато менше, ніж показує статистика, оскільки значна частина жінок, які отримують допомоги як матері, що самостійно виховують дітей, насправді проживають разом з батьком своєї дитини, але не реєструють шлюб, щоб отримувати пільги, які виплачуються на дитину. Цей факт підтверджують Обстеження умов життя домогосподарств, згідно з даними яких, за останні роки кількість неповних сімей стрімко зменшується.

Така ситуація пояснюється матеріальною невлаштованістю населення, коли люди намагаються знайти вигоду також і із соціальних пільг та допомог, і хоч останнім часом у країні відмічаються позитивні зміни у боротьбі з бідністю, сім'ї з дітьми перебувають у найбільш скрутному становищі.

Проблема сімей самотніх матерів у нашій країні не нова, але розширення причин і джерел утворення таких сімей роблять їх проблеми більш складними й потребують всебічного вивчення. Водночас такі проблеми несуть постійне психологічне навантаження та свідчать про те, що неповні сім'ї становлять істотну частку серед бідних. Але повсякденні потреби й проблеми таких сімей не сприймаються як серйозна державна проблема й не стоять серед першочергових завдань.

Серед проблем неповних сімей на передній план найчастіше виступає проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, з якими стикається неповна родина). Сукупний бюджет родини складається з індивідуального трудового доходу, допомог, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, аліментів на дітей після розлучення тощо.

Оскільки найчастіше головою такої сім'ї є жінка, то варто звернути увагу на політику зайнятості в країні в цей час. Незважаючи на прийняття 8 вересня 2005 р. Закону України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків”, метою якого є ліквідація дискримінації за ознакою статі та усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків, сьогодні триває витіснення жінок з робочих місць на біржу праці або в сферу низькооплачуваних бюджетних установ. Так, в країні 80% безробітних становлять жінки. Водночас рівень заробітної плати жінок складає приблизно 73% від заробітної плати чоловіків. Про дискримінацію свідчить також обмежене залучення жінок з вищою освітою та лідерськими якостями на керівні посади [3].

Необхідність утримання й виховання дитини часто спонукають жінок бути активними в пошуках більш оплачуваної роботи або додаткового заробітку. Жінка, яка самостійно виховує дитину без батька, сама повинна відповідати за добробут своєї родини. Особливо гостро стоять проблеми у неповних родин, де ростуть діти з відхиленнями від норми у фізичному або нервово-психічному розвитку, та в сім'ях з дітьми-інвалідами. Якщо дитина-інвалід потребує постійного догляду, то жінка не має ніякої можливості поліпшити матеріальний добробут, їм доводиться жити на пенсію по інвалідності дитини й на дитячу допомогу.

Необхідність догляду за дитиною в умовах руйнування сфери побутових послуг не дозволяє жінці проявити себе в професійній сфері: вирішальне значення в її виборі і формуванні поведінки має матеріальна відповідальність. З одного боку, багато жінок вважають виховання й догляд за дітьми своїм головним призначенням і відсувають на другий план професійний успіх і кар'єру. З другого боку, нерідко зайнятість на двох роботах у гонитві за матеріальним благополуччям відсторонює самотню матір від виховання й догляду за дитиною. Навіть найтурботливіша жінка в неповній родині фізично не має достатньо часу для виховання своєї дитини. Через надмірну зайнятість та трудове перевантаження матері діти надані самі собі.

У рамках виховної діяльності одному з батьків складно здійснити повноцінний контроль за дитиною й у цілому впливати на її поведінку, основною причиною є надмірна зайнятість на роботі, що не дозволяє приділяти дітям належної уваги. Зокрема, у неповних родинах гостро стоїть проблема нагляду за дітьми, тому мати буває змушена залишати дітей одних або на малознайомих людей. Через прагнення зберегти рівень матеріальної забезпеченості, що вимагає додаткового часу та сил, матері доводиться перекладати виконання виховної функції на інших людей, позбавляючи себе саму й своїх дітей можливості присвячувати один одному достатню кількість часу.

Отже, через неповноцінність у вихованні у неповній родині можна виділити кілька основних помилок: по-перше, це гіперопіка, коли дитина й проблеми, пов'язані з нею, висувуються на перше місце в системі життєвих цінностей; по-друге, відстороненість матері від виховного процесу й надмірна орієнтація на матеріальну турботу про дитину. Згодом така дитина починає жадати від матері більшої уваги, але через те, що вона вже не в змозі виконувати зростаючі запити, це стає причиною численних конфліктів та переживань; перешкоджання контактам дитини з батьком тощо. Причини таких ситуацій можуть бути різноманітними, починаючи від безвідповідальності, надлишку інтересів, задоволенню яких дитина заважає, недобррозичливого ставлення до дитини, і аж до крайніх випадків: алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах тощо. Всі ці проблеми та помилки призводять до формування у дітей різноманітних комплексів та часто стають причиною їх асоціальної поведінки.

Наступна проблема, що вимагає уваги суспільства до неповної родини з неповнолітніми дітьми, пов'язана з якістю здоров'я дітей. За статистикою, діти з неповних сімей значно частіше страждають на гострі та хронічні захворювання. Жінка змушена, насамперед, виконувати функції матеріального забезпечення сім'ї, що перешкоджають традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцнення здоров'я дітей.

Таким чином, на даному етапі слід більше звертати увагу на проблеми неповних сімей, в яких підрастають неповнолітні діти. Перш за все сімейна політика має полягати в тому, щоб допомогти батькам, які самостійно виховують дітей, успішно поєднувати виховання дітей і роботу. На жаль, на сьогоднішній день в країні немає продуманої, цілеспрямованої політики щодо проблем неповних сімей. Нині, крім незначних матеріальних допомог, які отримують самотні батьки, необхідно різнобічне реформування допомог неповним сім'ям. Так, потрібно: створювати заклади, що забезпечуватимуть постійний догляд за дітьми за умов, якщо мати (батько) надто зайняті і не можуть приділяти дитині належної уваги, та надавати допомогу сім'ям у влаштуванні дітей до таких закладів; створити умови для наймання професійних помічниць матері, що дасть можливість сім'ям зі скромним доходом, найчастіше з нестабільною зайнятістю, одержати доступ до індивідуальних видів догляду за дітьми, яким властива більша гнучкість; розвивати мережу консультацій, підтримки та супроводу батьків. Враховуючи досвід Франції, виплачувати заохочувальну допомогу жінкам, які бажають повернутися на роботу.

Джерела:

1. *Домогосподарства* України. Домогосподарства за типами та кількістю дітей: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року./ За редакцією О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2004. – 376 с.
2. *Склад* населення України за шлюбним станом: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Держкомстат України, 2003. – 216 с.
3. <http://www.refine.org.ua/pageid-3069-1.html>
4. *Закон* України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків” від 08.09.2005р. № 2866-IV.

Аннотація. В статті автор розкриває основні причини і фактори появи неповних сімей, особе увагу відводиться проблемам материнських сімей. Дается аналіз неповних сімей по даним Всеукраїнської переписи населення 2001 року. Предложено можливі шляхи рішення деяких проблем, з якими стикаються неповні сім'ї.

Summary. In the publication the author opens principal causes and factors of occurrence of incomplete families, the special attention is allocated to problems of single-mother families. The analysis of incomplete families according to Ukrainian population censuses of 2001 is given. Possible ways of solution of some problems with which incomplete families collide are offered.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2006 р.